

TERÜLETI-TÁRSADALMI TÖRÉSVONALAK ÉS A BOLDOGULÁS ÚTJAI

Szerk. Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József
(Vidéktörténet 2.)

MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2019. 372 oldal

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága közötti együttműködés eredményeképp 2014-ben létrejött Vidéktörténeti Kutatócsoport tagjai az eddig két tanulmánykötetet jegyző *Magyar vidék a 20. században* könyvsorozatán kívül az MTA BTK kiadásában egy másik, szélesebb spektrumú, a történeti vidékkutatások valamennyi területe iránt nyitott sorozatot is indítottak *Vidéktörténet* címmel. Ennek szintén a második kötetét veheti kézbe most a szakember, de a rendkívül érdekes írások olvastán bátran mondhatjuk, hogy a civil olvasó is.

Az első kötethez (Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században. Vidéktörténet 1. Bp. 2017.) hasonlóan, a most megjelent második kötet is szélesre nyitja a látóteret, térben és időben egészen a török hódoltság korától az úgynevezett „létező szocializmus” koráig. Amint a cím is mutatja, nagyon nagy területű „szűrőről” kellett begyűjteni a gondolati termést. A tanulmányok eltávolodnak a politikátörténeti paradigmától, regionális és térgazdasági összehasonlítások és elemzések mellett számos „mélyfúrás” is helyet kap, erőteljesen építve a történettudomány segéddisziplínáira, elsősorban a néprajzra, demográfiára, jogtörténetre.

Az első szerkezeti egység a *Módszertanok* címet viseli, melyben regionális és térgazdasági elemzések kapnak helyet. A kezdő tanulmány szerzője, Demeter Gábor (*A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarországon – az agrárszférától az adóztatásig*) kliometrikus és regionális módszerekkel reflektál történeti problémákra. A szerző hangsúlyozza, hogy nem kívánja újraírni a történelmet, de egy jelenséget több oldalról is segít szemügyre venni. Új fénytörésben mutat meg más ismert összefüggéseket, így módszerét hasonlíthatnánk a röntgen és a CT felvételek közti különbségekhez is.

Demeter érdekes adalékokkal szolgál a kis- és nagybirtok problémaköréhez. Ne feledjük, hogy politikai kurzusok gazdaság- és társadalompolitikai legitimitását meghatározó kérdésszöveg van szó. Jelentős statisztikai térképanyaggal fölfegyverkezve fejti ki gondolatait arról, hogy miként változott a nyereség-kihozatal aránya a kisbirtok és a nagybirtok között a Balkánon és nálunk! Ez fontos dolog volt, hiszen akkoriban a Balkán a magyarok versenytársa a mezőgazdasági termékek európai piacán.

A vizsgálódásokban és az egymásnak feszülő érvrendszerekben Magyarországon is leginkább a termelés növelésének szempontja játszotta a főszerepet, de nyilvánvaló, hogy minden birtoknagyságnak meglehet az ideális szerepe a termelés rendjében. Hogy adott esetben melyik üzemnagyság kívánatos, az a művelési ágtól, az éghajlati és talaj-, illetve domborzati viszonyoktól, sőt a terület bel- vagy külterjes kezelésétől is függ.

A földek kataszteri értékét növelte a vízrendezés hatása és az, hogy egyre több legelőt törtek föl szántónak, de az igazi áttörést a vasútépítés hozta. Ennek kapcsán fedi föl a szerző, hogy a nagy korabeli oligarchák, mint az Andrássyak vagy a Tiszák, akik politikailag is döntéshozó helyzetben voltak, a vasutak fejlesztési irányát főleg saját birtokaik felé alakították, és ezáltal hatalmas profitnövekményre tettek szert.

A szerző mindezek mellett bebizonyítja, hogy Trianon okai közt a nemzetiségi és egyéb problémák mellett a regionális egyenlőtlenségek is döntő szerepet játszottak. A tanulmány így előrevetíti a végső konklúziót: a Trianon-trauma megértéséhez érzékelni kell a

regionális sajátosságokat és különbségeket és azt is, hogy a gyászos egyezmény szinte csak nyugtázta a különbségeket.

A közlekedésben végbemenő kirobbanó változások vizsgálata átköt Szalkai Gábor *Forgalomszámítások és közúti forgalom a kiegyezés utáni Magyarországon* című írásához. A téma Magyarország közlekedési hálózata, ezen belül úthálózata 1869 és 1894 között. Az időszak során alapvetően változott meg a magyarországi közlekedés képe. Jelentős átalakuláson ment át mind a közút-, mind a vasúthálózat. A szerző kiindul alapvetése, hogy a közlekedési lehetőségek és eszközök minősége, iránya határozza meg az egyes helyek emelkedését vagy süllyedését, tehát a vidék jövő sorsát. A tétel különösen érvényes „Sárországban”, hiszen köztudott, hogy hazánk a vízrendezés előtti mocsaras tájaival arról volt hírhedt, hogy itt igazán csak télen lehetett biztosan közlekedni. Szalkai szemléletesen mutatja be a közút és a vasút párharcát. Elemzi a közúti forgalomszámítás felvételi módjait, egységeit, majd az 1870–1871., az 1874. és az 1894. évi számlálások részletes eredményeit. Rámutat, hogy az úthálózat számos esetben ráhordó jellegű volt, szoros kapcsolatban állt a vasúttal, amely viszont a korszakban a legfontosabb szárazföldi közlekedési móddá vált, háttérbe szorítva a szekerezést. A 19. század végére a közúthálózat feladata az állomások és a vasúttal el nem érhető térségek hálózatba kötése lett.

A két világháború közötti hazai városhierarchia-vizsgálathoz kapcsolódó módszertani kérdésekkel foglalkozik Bán Gergely Károly *Város, hierarchia, pozíció* című tanulmányában. A trianoni döntés eredményeként az ország térszerkezete drámaian átalakult: „Budapestország” lettünk, mivel a természetes erős ellensúlyokat (Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Kolozsvár) elcsatolták. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a vizsgálathoz kiválasztott időmetszet vagy periódus erősen meghatározza az empirikus elemzésekhez használt változók kialakításának lehetőségeit. Amit az egyik időmetszetben a hierarchia-átalakító tényezők közé sorolhatunk, azt egy másikban már nem. Amíg az 1910-es vizsgálatok során az írni-olvasni tudók aránya vagy egy középfokú intézmény szerepe még differenciált, addig a 20. század közepétől már nem tarthatjuk e tényezőket ebből a szempontból meghatározónak. Ezek alapján arra a kérdésre keresi a választ a szerző, hogy a két világháború között melyek azok a tényezők, változók, módszerek, amelyek segítségével kielégítő pontossággal rangsorolhatók a települések.

A Bán Gergely által konstruált városhierarchia-vizsgálat változói: 1. a lélekszám; 2. a szekunder és terciér szektorban dolgozók aránya; 3. a szolgáltatások jelentésszövege, azaz a terciér szektor vidékre jutó hányada (a központi szerep a vidéknek nyújtott többlétszolgáltatáson alapszik – kiegészítő funkció); 4. a GDP hiányát pótló, a lokalitás gazdasági erejét kifejező, adóbevételekből (föld-, ház-, társulati és tantiéme adó) felépített átlagmutató; 5. további funkcionális elemek (oktatási, közigazgatási, egészségügyi adatsorok).

A kötet ezután helyet ad egy olyan gazdag vidéktörténeti tanulmánycsomagnak, amely méltó bizonyítéka a diszciplína életerejének. Az újra nagy lendületre kapó uradalomkutatás szép példája Szirácsik Éva *A jövevény és helybéli gazdák gazdálkodása a divényi uradalomban (1660–1681)* című tanulmánya.

A munka az úrbéresek helyzetét elemzi a hódoltság határában fekvő uradalom nyolc településén, az 1660 és 1681 között készült három urbáriumvizsgálaton keresztül, különös tekintettel a jövevény és megtelepedett gazdák közötti különbségekre. Megvonja az időszak társadalmi-gazdasági, valamint migrációs mérlegét, bemutatja az uradalomtörténet fogásait.

Az időszakban még a törökök is hatással voltak az uradalomra, hiszen a vármegye déli részére rendszeresen betörték és adót is szedtek. Emellett a nem kimondottan gazdag földeken főleg csak burgonyát és zabot lehetett termelni. Ennek ellenére a korszak migrációs mérlege

pozitív: délről a zabraló törökök elől, északról a szegénység elől menekültek a betelepülők. A földesúr viszonylagos védettséget nyújtott, sőt a korszak végére már nem a kard, hanem az eke döntött, és pusztán gazdasági tényezők hatottak a divényi uradalomra.

A következő tanulmány Tompa László munkája (*Vagyongyarapítás és közösségi szerep, mint családi stratégia. Egy bicskei jobbágycsalád gazdálkodási struktúrája a 18. században*) a bicskei Peterdi család gazdálkodási profiljával, gyarapodásával, előmenetelével, vállalkozásaival, a sokmagvas háztartási modell előnyeivel foglalkozik, miközben szemléletes leírást adja a jobbágy–földesúr viszony contractuális formájának. A jobbágycontractus áthidaló megoldás volt az ekkoriban még kevés településen szokásos urbarium, illetve a jobbágyok felett a földesúrnak korlátlan hatalmat biztosító ususos (szokásjogon alapuló) rendszer között. Lényege, hogy a település közös megegyezés alapján hiteles írásbeli megállapodást köt a földesúrral, melynek értelmében a személyes szolgáltatásokkal (termény, pénz) a mezőváros mintájára egy összegben váltják meg a földesúri adók jelentős részét. Mindez tág teret engedett a közösségi és egyéni érdekek érvényre juttatásának, és a felek gyakorta igazodtak az aktuális gazdasági helyzethez. A Peterdi család rangidős családfei mindig tekintéllyel fölfegyverkezve tárgyaltak az uradalommal és emellett a hatalmaskodó bürokráciával szembe szállva nemcsak a maguk számára szereztek gazdasági és politikai hasznot, hanem erkölcsi erőt adtak a jobbágytársaiknak ahhoz, hogy sikerrel védjék meg gazdasági érdekeiket! A szerző megállapítja, hogy az uradalmi tisztek és a lakosok kapcsolatában alapvetően a jogvédő-vagyongyarapító jelleg dominált.

Továbbiakban Bara Júlia írása (*Az uradalmi gazdálkodás és épületei. A Károlyi család uradalmi építkezései Csongrád vármegyében, 18. század vége – 19. század eleje*) színesíti a kötetet. A törökök kiűzése utáni hosszú konszolidációs időszakban nagy szerepet játszottak a nagybirtokok is. Bara Júlia tanulmánya az uradalmi építkezések fénykorába repíti az olvasót, előre bocsátva, hogy a klasszikus stílustörténeti megközelítés helyett funkciók szerint veszi számba az uradalom épületeit. A 18. században kezdődő, fejlődést és civilizációs emelkedést bizonyító uradalmi építkezésekre, bár jelentős részei a magyar építészettörténetnek, sajnos eddig kevés fényt vetült. Egy-egy uradalom építőtevékenységénél elsőként a családi rezidenciákra gondolunk, pedig egy uradalom gazdálkodásának megszervezése szintén épületeket, átgondolt struktúrát igényelt. Ezek mellett az uradalmak pártfogása alá tartoztak a templomok, plébániák, melyek építéséről, felújításáról gondoskodtak. A szerző sorra veszi és bemutatja az uradalmi tisztek, alkalmazottak hivatalait, lakásait, a gazdálkodás épületeit (magtárak, majorsági épületek, istállók), az ipari tevékenységgel kapcsolatos épületeket, sör- és pálinkafőző házakat, prэшházakat, mézszárszékeket, boltokat és vendégfogadókat, valamint az építkezéseket kiszolgáló épületeket (téglaégetők, deszkavágók). Kiemelendő, hogy ezeket az akkor modernnek számító épületeket szakszerű tervrajzok alapján építették fel a korban legkorszerűbb építőanyagokból, egyúttal a hagyományokhoz hűen.

Dobszay Tamás *Városra vagy vidékre? Nemesi vélemények a két világról és kapcsolatukról a modernizáció hajnalán* című írásában a 19. század elejének vidékkritikáit elemzi. A felvilágosodás kor kritikáiban tetten érhető az a kettőség, hogy a szegényes vidék a maga elmaradottságával, „bamba parasztságával” a fejlődés és a kulturális kibontakozás legnagyobb akadálya, ugyanakkor a természet közelsége erőt ad, de az ott élők a városlakóknál jobban ki is vannak szolgáltatva neki. Ezekre az írásokra mégsem jellemző a bukolikus idill. Kármán József *A nemzet csinosodása* című munkájában például sajtóságot leltárát adja a vidék negatívumainak, melyek központi eleme az információhiány, provincializmus és az „Extra Hungariam non est vitae” életérzése. Széchenyi volt az első, aki mérlegelte a kisvárosi élet minden előnyét és hátrányát. A legjobb megoldás, a szuburbanizáció a korabeli

Angliából érkezett, de a kétlakiság és az ingázás is megoldást jelentett, ami persze a tehetősebbek számára volt nyitva.

Kovács Attila a délszláv telepítések hatását vizsgálja a magyar–szlovén nyelvhatárra a két világháború közötti időszakban. A szociális kérdés ebben a régióban főleg a földkérdést jelentette. Az utódállamok vezetői voltak a legkönnyebb helyzetben, mert szétosztották a magyar nagy- és középbirtokokat, illetve elüldözték a magyarokat kisbirtokairól. A nemzetpolitikai, de inkább nemzetiségi kérdés „megoldása” során telepítettek a Lendva környéki egybefüggő magyar nyelvi tömbbe Tengeremellékről és Isztriából származó szlovén telepeseket, akiket az 1941-es impériumváltás során Sárvárra internáltak, magyarokat telepítve a helyükre. A magyarok nem sokáig élvezhették új birtokaikat, mert a visszatérő jugoszláv hatóság összeszedte és internálta őket. Később visszatelepedhettek lakhelyükre, így a telepítések nyomán kialakult etnikai arányok megmaradtak.

Paréj-Farkas Katalin *A gyermekelet fordulópontja* című tanulmányban az elsőáldozáshoz kapcsolódó szokásokat vizsgálja egy göcseji faluban, Bakon. Előzetesen ehhez a tanulmányhoz annyit, hogy amikor a 20. század legelején fölmérték, hogy a Monarchia Magyarországon melyek a leginkább vallásos népességű területek, illetve kimondottan a római katolikus felekezet méretét és arányait igyekeztek bemérni a statisztikákban, hatalmas fölényt mutatott az ország délnyugati szöglete. Nem meglepő, hogy az a pillanat, amikor egy gyermek először találkozik az oltáriszentséggel, azaz Krisztus testével ostyá formában, meghatározó volt az egész család, de a teljes faluközösség számára is. Eddig ezeket a szentségfelvételi pillanatokat inkább az egyháztörténet vizsgálta, csak mostanában kerülnek egyre inkább az általános történettudomány, esetünkben a vidéktörténet látókörébe. A kutatás Bak községre összpontosít 1946-tól a 1990-es évekig és megállapítja, hogy ez az esemény a túrt jelenségek közé tartozott: nem tiltották, de nem is támogatták.

A szerkezeti egységet Gagy József *A kollektívvel kezdődött. A kollektívizált vidék első évei Románia egy régiójában* című írása zárja. A munka nemcsak történelmi, hanem antropológiai kutató- és terepmunka eredménye, és nagyon érdekes módon a lopás, mint cselekedet megítélésének történetével is foglalkozik. A szocializmusban a köztulajdonból történő eltulajdonítás a társadalmi hierarchia minden szintjén jelen volt, azaz fönt is, meg lent is loptak, ahogy mondták, „átvettek szocialista megőrzésre”! A vizsgált terület a romániai Nyárád menti Csíkfalva közösség településeire terjedt ki.

A kollektívizálás fejezetei után, amelyek nagyon hasonlítanak az anyaországra, a szerző az 1961–1963 közötti időszakot vizsgálja levéltári kutatások alapján. A kötet végén egy forrás bemutatását és több könyv recenzióját helyezték el a szerkesztők. A forrásközlés *Papp Lajos: A Termelő Szövetkezet megalakulására való vissza emlékezéseim* (1981. május 1.) című munkája. Az egykori pápasalamoni gazda, aki a háború előtt falujában tejszövetkezetet szervezett és közösségének megbecsült tagja volt, bő két évtized távlatából emlékezett vissza a téesszervezés valóságára. A forrás ritka dokumentum, amelyből feltárul a kommunista diktatúra és a paraszti életvilág konfliktusa, de az is, hogy a mélyen megélt – ez esetben katolikus – hit milyen tartást és erkölcsi fölényt adott az amúgy kiszolgáltatott helyzetben lévő parasztságnak.

A recenziók visszakanyarodnak a politikátörténethez, így általuk megkaphatjuk a vidék elhanyagolásának és margóra szorításának a magyarozatát. Összességében megállapítható, hogy a kiadvány elevenen bizonyítja a vidéktörténet kutatások sokszínűségét, a kvantitatív történeti földrajzi elemzéstől, a néprajzi kutatáson át a társadalomtörténetig. Megállapíthatjuk azt is: ha a vidéki gazdaság történetét vizsgáljuk, széleskörű társadalmi és kulturális ismeretekkel kell rendelkezniünk, ezek nélkül ugyanis nem tárulnak fel az összefüggések.

Schlett András